

MORAL I PSYKOANALYTISK BELYSNING

En diskussion af over-jeg'ets teoretiske status
med baggrund i tre anmeldelser

Ole Andkjær Olsen

Psykoanalysens teori om over-jeg'et som bærer af personlighedens moralfunktion er allerede klassisk. Der er en uimodsigelig styrke i Freuds formuleringer, når han beskriver over-jeg'et som bærer af selviagttagelsen, censuren, samvittigheden, idealerne, autoriteten og loven forstået som et regelsæt af forbud og påbud. Over-jeg'et kontrollerer til et vist punkt jeg'ets relationer til det'et og til objektverdenen. I personlighedsudviklingen ses over-jeg'et som Ødipuskompleksets arvtager. I den klassiske teori er kastrationsangsten den magtfulde kerne i over-jeg'et og den kraft, der fremtvinger fortrængningen af Ødipuskomplekset. Kvalitativt bestemmes over-jeg'et gennem identificeringen med faderen (for så vidt han antages at eksekvere kastrationen), med forældrene mere generelt eller med forældrenes eget over-jeg.

Freud gjorde begrebet om over-jeg'et analytisk anvendeligt, idet han beskrev dets mange individuelle variationer spændende fra det normales psykologi til psykopatologien. Han imødegik tendensen til at betragte moralen som det højeste i mennesket, idet han viste, at over-jeg'et på mange måder er mere primitivt indrettet end jeg'et, og at en stræben mod højere mål i reglen indebærer en tilbagevenden til infantile forestillingsmønstre. En væsentlig pointe fra det kliniske arbejde er, at en skærpeelse af de moralske krav til mennesket har helt andre virkninger end de tilstræbte. En streng seksualmoral er en af de vigtigste årsager til neuroser, og moraliseren og moralisme trækker generelt psykiske dysfunktioner med sig.

Freud gik dog ikke ind for en udradering af over-jeg'et, som jo kan forekomme i nogle former for psykopati, og når han beskyldte kvinder for at have et svagere over-jeg end mænd og en mindre retfærdighedsfølelse, var det ikke ment som nogen ros. Hvor han end placerede sine sympatier, havde han med begrebet om over-jeg'et formuleret et nyt psykisk styringsprincip ved siden af det realitetsprincip, han ellers mere eller mindre havde tildelt herredømmet over jeg'et.

Jeg vil i det følgende anmelde tre bøger, der er udkommet i 1983-84, og som har det til fælles, at de beskæftiger sig med moral og moralske problemstillinger ud fra et begrebsapparat, der er psykoanalytisk inspireret. Det drejer sig om Erling Jacobsens *Godt og ondt* fra 1983, Alice Millers *I begyndelsen var opdragelsen*, der udkom på tysk i 1980 og på dansk i 1984, og endelig Poul Behrendts *Bissen og dullen* fra 1984. Efter disse anmeldelser vil jeg diskutere muligheden for at opstille en fælles teoretisk ramme omkring de tre bøger på trods af deres forskelligheder.

Erling Jacobsen: Godt og ondt (1983)

Erling Jacobsen er kendt for en række bøger med emner inden for psykoanalyse og psykiatri. Ikke mindst hans grundbog, *Menneskets psykiske sygdomme*, der for nylig er udkommet i fjerde udgave, har været meget anvendt. I *Godt og ondt*, der delvis består af ældre artikler og foredrag, skriver han mere essayistisk end sædvanligt og forfølger frejdigt sit emne på tværs af diverse faggrænser. Der springes en del mellem referencerammerne: analytisk filosofi, eksistentialisme, skønlitteratur, kendte og ukendte mystikere, egne erfaringer med psykoterapi og LSD og læsning i Freuds og Melanie Kleins forfatterskab. Jeg vil ikke påstå, at jeg har forstået alle tanker lige godt, og forståelsen bliver ikke lettere af, at der sjældent henvises præcist til den litteratur, der diskuteres, kun gennem et navn og eventuelt et årstal. Er den sammenfattende bibliografi glemt eller faldet ud ved en teknisk fejl? Trods dette er hovedsigtet dog klart nok, nemlig at belyse forholdet mellem følelser, erkendelse og moral.

Erling Jacobsen hævder, at frykten for at begå "den naturalistiske fejlslutning" (sammenblanding af erkendelsesudsagn og moraludsagn) gennemsyrrer hele vor kulturs tænkning, både den positivistiske tradition efter Hume og den eksistentialistiske tradition efter Kierkegaard. Positivisterne vil beskytte fornuften og erkendelsen mod følelser og moral, mens eksistentialisterne omvendt mener, at fornuft og erkendelse er relativt ligegyldige faktorer, når man står i de afgørende, etisk bindende valgsituationer. Inden for psykoanalysen undgås denne opsplitning delvis, idet såvel moral som erkendelse tildeles et følelsesmæssigt udspring. Heller ikke denne løsning er Erling Jacobsen dog helt tilfreds med, og hans projekt er – så vidt jeg har forstået det – at finde en fælles matrix for moral og erkendelse begrundet i menneskets natur og ikke i manipulerbare følelser.

Eksistentialisterne havde det i og for sig sympatiske sigte at få mennesket til at tage ansvaret for sine handlinger uden bortforklaringer og undskyldninger. Ethvert valg er etisk bindende. Slet og ret. Problemet er blot, at man aldrig begynder at vælge på fuldstændig bar bund, f.eks. fra og med det tidspunkt hvor man har læst sin Sartre. Det er ikke et spørgsmål om, at valget her og nu er etisk bindende, men om, at man altid allerede er *etisk bundet* af tidligere valg. "Man må tage i betragtning, at langt den største del af de eksistentielle valg, der binder én for hele livet, bliver gjort af børn i fire-fem års alderen under et voldsomt pres." (s. 21). I vore valgsituationer som voksne står vi med en samvittighed, der er opbygget på grundlag af ufornuftige infantile valg, og det er derfor "meget forskelligt, hvad samvittigheden fortæller forskellige mennesker. Fra en psykologs synspunkt er man nødt til at betrage den med en betydelig mistro, for meget vigtige dele af den dannes i fire års alderen i en særdeles betrængt situation. Denne del af samvittigheden er meget nær ved at være den dumme del af et menneskes personlighed. Man kan blot tænke på, hvad folks samvittighed har kunnet få dem til i tidens løb – til at brænde de vantro, udrydde jøderne og gå i krig." (s. 12)

Man kan altså ikke her og nu kaste alle fortøjninger. Fortiden er forpligtende, som man kan læse det i en stor del af skønlitteraturen, der bedre end filosofien har kunnet fremstille livshistorien som en helhed (jeg kan ikke blive

træt af at henvise til Henrik Ibsens nutidsdramaer fra perioden 1877-99). Hvad det gælder om, er at forlige sig med fortiden, at erkende det ubevidste og gennemleve de følelser, der er forbundet hermed, for eventuelt at omgøre de valg, der var begyndelsen til en forkert udvikling. Et dybtgående kendskab til det ubevidste vil kunne være basis for opstillingen af en alment gyldig etik, mener Erling Jacobsen. Lykkes det at stå ansigt til ansigt med Ødipus-komplekset og dets "knusende ladning af følelser", vil man måske få en erkendelse "der kan tænkes at være etisk bindende" (s. 24). Selv fra en herpå baseret "fælles erkendelse af, hvad godt og ondt er", er der dog et langt spring til også at *handle* efter denne erkendelse. Forskellige psykoterapier kan gøre noget, men måske ikke så meget, som de selv prætenderer.

Erling Jacobsen vil imidlertid længere tilbage end til Ødipus-komplekset og indstiftelsen af det Freud'ske over-jeg for at finde grundlaget for barnets moralvurderinger og moralske valg. Det er spændende, at han i den forbindelse diskuterer Melanie Klein, som han både er enig og uenig med, og at han ser en varigt belastende skyldfølelse funderet allerede i spædbarnets afsky for og afvisning af moderens bryst, der ligefrem siges at bero på en for mennesket specifik konstruktionsfejl. Mange argumenter hentes fra omfattende erfaringer med LSD. Jeg tør ikke selv vurdere, hvilken værdi man skal tillægge sådanne erfaringer, men jeg synes, at det principielt er betænkeligt at antage, at LSD-rusens billeder og følelser skulle være autentiske, dvs. uændrede gengivelser af spædbarnets psykiske verden. I den forbindelse må det dog også siges til Erling Jacobsens ros, at han fremfører en sund kritik af de mere vidtløftige postulater om LSD-erfaringer, der er kommet fra Stanislav Grof (regressioner til undfangelsen, til tidligere slægtsled, ja til universets skabelse).

I kapitel 4 opstiller Erling Jacobsen fire kilder til samvittigheden set fra psykoanalysens synsvinkel. Den fjerde er hans egen konstruktion, og tilsyneladende ser han heri samtidig grundlaget for de tre andre. Jeg vil prøve at resumere de fire kilder eller mekanismer ved siden af hinanden, sådan som jeg forstår dem.

(1) Den første kilde til etablering af moral eller samvittighed er den direkte påvirkning fra forældre og opdragere. Med udgangspunkt i angst- og tilfredsstillelsesoplevelser (automatiske affekter) kan der dannes forestillingskæder, der viser hen til erindringerne om disse affektoplevelser som deres betingelser, og til de enkelte forestillinger knytter der sig signalaffecter, som er i stand til at hæmme eller fremme en given psykisk proces. Det er op til den opdragende intention at påhæfte disse signaler, og fremstillet på denne måde ligner tankegangen Pavlovs lære om betingninger, sådan som Erling Jacobsen selv påpeger. Straf og belønning må vel i det hele taget anses for at være elementer i enhver opdragelse.

(2) Den anden mekanisme har sit udgangspunkt i barnets egne følelser over for forældrene, og roden til problemerne er barnets jalousi, som den forekommer i Ødipus-komplekset. I det typiske Ødipus-kompleks udvikler drengen had forårsaget af jalousi til den fader, han samtidig elsker og beundrer, og det fører ham ud i en uudholdelig ambivalenskonflikt, som han søger at bilægge på tre måder: (a) hadet vendes indad mod ham selv, (b) hadet fortrænges til det ubevidste, og (c) nederlaget og ydmygelsen vendes til identificering med

faderen. Her kan man bemærke, at Erling Jacobsen ikke som ortodokse freudianere gør brug af kastrationskomplekset som formidlende led ved over-jeg'ets dannelse. Han skelner heller ikke klart mellem arten af identificeringerne: identificeringen forstået som inderliggørelse (eller internalisering som det hedder i den angelsaksiske psykoanalyse) af faderen som over-jeg er noget andet end identificering forstået som introjektion i jeg'et. I det første tilfælde bliver forestillingen om faderen kun målestok for jeg'et, i det andet tilfælde en integreret del af jeg'et. Erling Jacobsen betragter det "som en empirisk kendsgerning, at man søger at identificere sig med den af forældrene, man har tabt til, ikke med den, man elsker højest." (s. 59).

(3) Den tredje mekanisme tager ligeledes udgangspunkt i jalousihadet og beslægtede følelser, men sætter ind på et tidligere tidspunkt i udviklingen, hvor andre forsvarsmekanismer end fortrængning og identificering er gældende. Resultatet er dog fortsat, at en del af hadet vendes indad mod individets egen person. *Projektion* omtales som den dominerende mekanisme: barnet projicerer sit had på den anden og føler sig følgelig selv lige så hadet af denne anden. Erling Jacobsen hævder, at der eksisterer en primitiv lov, som også spædbarnet anvender, nemlig *lex talionis*, gengældelsens eller hævnens lov, loven om øje for øje og tand for tand. Det betyder, at barnets ulyst, angst og frustration for det første vil vendes til had mod forældrene og for det andet til en forventning om deres had. Uden intervention af gode oplevelser er der hermed grundlagt en ubrydelig ond cirkel, hvor had og forfølgelsesangst gensidigt forstærker hinanden. Erling Jacobsen vil dog ikke som Melanie Klein eksplicit skelne mellem objekt og jeg på dette udviklingstrin, men holder sig til Freuds oprindelige udsagn om, at barnet ikke selv kan foretage en sådan skelnen før ved udgangen af narcissismen.

(4) Moralens eller samvittighedens fjerde dannelsesmekanisme adskiller sig fra de tre første ved ikke at være funderet på affekter, men på en dybere rationalitet. Den umiddelbare forklaring er, at selv et menneske, der gennem psykoanalyse har fået neutraliseret over-jeg'et og sat jeg'et i centrum, handler moralsk. Moralens kan altså ikke alene afhænge af over-jeg'ets evne til at straffe og belønne. En anden forklaring, der anføres senere, er den, at hvis moral udelukkende beroede på følelser, ville den kunne perverteres gennem opfindelsen af et stof, der kunne eliminere angst og give permanent psykisk velvære. Denne ubehagelige mulighed kan Erling Jacobsen ikke forlige sig med, og det er på den baggrund, han giver sig til at lede efter en dybtliggende, medfødt moral, en *ur-moral* kunne man næsten sige, i mennesket. Den kommer vi frem til i kapitel 6-7 om "spædbarnets verden", hvor der opstilles en teori om driftsudviklingen. Gyldigheden af denne teori, som jeg ikke har set magen til andre steder i psykoanalysen, skal jeg ikke kunne udtale mig om, men fremstillingen er interessant ved sin eksplicite stillingtagen til de enkelte drifters etiske kvaliteter.

Den mest fundamentale drift kaldes *thymos* (magtdrift, magtfølelse). Den er forbundet med "billeder af kloder, der knuses mellem uendelige møllesten eller anden kosmisk udfoldelse af enorm energi" (s. 111). Her aner man LSD-oplevelsen. Mere konkret er Thymos dog knyttet til den tværstribede muskulatur (altså den der kontrolleres af viljen), mellem hvis forskellige dele den

kan forskydes. Oprindelig er kæbemuskulaturen vigtigst. Senere bliver det mellemgulvet, armmusklerne og ringmusklen omkring tarmåbningen. De kropslige behov må mobilisere Thymos, for at de ikke skal løbe ud i ulysttilstande. Med denne formulering aner man, at Erling Jacobsen først og fremmest definerer driften ud fra driftsmålet, mens driftskilden – behovspirringer, sensorise pirringer – tilsyneladende ikke gør krav på en selvstændig driftkarakter. Behovene må mobilisere Thymos for at blive tilfredsstillet. Thymos selv siges at være ”etisk neutral”.

Destrudo fremkommer ved tandbruddet, men har formentlig forløbere, som er fylogenetisk bestemt. Det er en kraft, der kan ødelægge verdens liv og varme, siges det, og den er ”forbundet med tanken om tænder og kløer eller i det hele taget skærende instrumenter, der i rasende udfoldelse kan ødelægge hele spillet” (s. 112). Denne udøvelse af destruktive driftsmål synes også at skulle betjene sig af thymos, og *destrudo* er oprindelig etisk neutral.

Angsten opfattes som en gruppe af forskellige følelser, der kun spiller en mindre etisk rolle (så vidt jeg forstår gennem indsatsen for at bekæmpe den). Angsten tager sin begyndelse ved fødslen (kvælningsangst) og ytrer sig siden gennem hjertebanken, hjertesmerter, svedudbrud og svimmelhed.

Oral lyst og *oral ulyst* er ikke som hos Freud elementer i den orale partialdrift, men hænger tilsyneladende sammen med den ernæringsdrift, vi ovenfor tabte af syne. De tilskrives en umiddelbar etisk ladning: ”Ingen, der har oplevet disse tilstande, kan være i tvivl om, at man her umiddelbart står over for det gode og det onde” (s. 113). Den orale lyst opstår ved tilfredsstillelsen af sult og tørst, men kan ikke tænkes uden perceptionen af moderens forskellige egenskaber, der oprindelig ledsager næringsoptagelsen. Ud over lokaliseringen af den orale lyst til munden skulle solar plexis spille en rolle. Vil man selv opleve den orale lyst, skal man undlade at drikke en hel uge og dernæst forfriske sig ved et kildevæld! Den orale ulyst er f.eks. afskyfølelsen forbundet med kvalme, men også skyldfølelsen. Skyldfølelse er ikke blot ”afsky over for én selv”. Der findes også ”på et tidligt tidspunkt en art åndelige smerter knyttet til indvoldene, en slags sorte affekter, der optræder sammen med arketyperiske billeder af blæksprutter, fangarme og slim. Dette kan være et område, hvor det er vanskeligt at skelne mellem skyldfølelse og angst.” (s. 118). Denne sidste bemærkning kontrateres af, at Erling Jacobsen tidligere har kaldt det Freuds store fejltagelse, at skyldfølelse skulle være en slags omdannet angst.

Ved de afgørende slutninger må Erling Jacobsen nu tage afstand fra Melanie Klein, som han ellers har støttet sig til. Skyld og afsky sættes ikke i forbindelse med den grådighed og ødelæggelse af brystet, der har sin virkelige baggrund i frustrationsaggressivitet, eller med den oplevelse af ”giftighed”, der følger efter barnets perception af urin. Den orale ulyst er en direkte følge af, at barnet pånødes brystet, når det ikke er sultent, og det resulterer i afsky og skyldfølelse. Først herefter følger eventuelt aggressionen mod brystet, indoptagelsen af det onde bryst og alle de virkninger, Klein har beskrevet så glimrende. Erling Jacobsen konkluderer: ”Min påstand er nu, at mennesket fra naturens hånd er således indrettet, at automatisk (oral) lyst er identisk med automatisk accept, og automatisk (oral) ulyst identisk med automatisk rejection.” (s. 120).

Denne konklusion svarer nøje til Freuds standpunkt i "Benægtelsen" fra 1925, hvor barnets trang til at putte gode objekter i munden og spytte onde objekter ud lægges til grund for en almen "affektiv domsfunktion", der går forud for den intellektuelle domsfunktion. På grund af den manglende bibliografi fremgår det desværre ikke klart, om Erling Jacobsen faktisk bygger på denne Freud-artikel, og vi får heller ikke hans stillingtagen til Freuds idé om en endnu tidligere "reflektorisk domsfunktion", som den fremlægges i "Drifter og driftsskæbner" fra 1915. (Til gengæld kan vi ikke være i tvivl om, at han ikke tillægger seksualiteten nogen særskilt stor betydning, og at han forkaster Freuds dualisme mellem livsdrifter og dødsdrifter).

Vi har nu fået skildret fire kilder til samvittighedens dannelse, men jeg ved egentlig ikke, hvor meget nyt, den fjerde føjer til de tre øvrige. Er den ikke selv en følgevirkning af det psyko-fysiologiske lystprincip, der især i de første leveår må tilskrives afgørende indflydelse på barnets psykiske processer? Desuden mister den umiddelbare vurdering af godt og ondt sin betydning, når de øvrige tre mekanismer sætter ind, og Erling Jacobsen synes ikke at kunne pege på de kræfter, der skal sikre dens beståen som andet end et utopisk mål. Det bedste, et menneske kan gøre, er "at forsøge at sætte sine lystsignaler eller acceptsignaler på ting, der forøger sandsynligheden for den automatiske lyst eller accept, og min påstand er, at intet menneske frivilligt, med overblik over sin situation og frihed til at vælge, vil gøre tingene på nogen anden måde. Fejltagelserne kan kun opstå, når der mangler erkendelse eller eventuelt når man er udsat for så voldsomt følelsesmæssigt pres, at man ikke længere er fri." (s. 173).

Hermed er vi ligesom tilbage, hvor vi begyndte, eller endda længere tilbage, for den her foreslåede konklusion kan man finde næsten enslydende formulering allerede i Spinozas *Ethica*. Man behøver efter min mening ikke at filosofere så længe for at finde et grundlag, på hvilket man kan forkaste grådighed, løgn, grusomhed eller fejhed. Til gengæld synes jeg, at de mellemliggende betragtninger over psykoanalytisk teori og psykoterapi er interessant læsning, og på grund af dem vil jeg gerne anbefale bogen.

Alice Miller: I begyndelsen var opdragelsen (1984)

Af den schweiziske psykoanalytiker Alice Miller er tidligere oversat *Det selvudslettende barn*, som i øvrigt blev anmeldt i *Psyke & Logos* (nr. 1, 1983) af Ebba Ernst. Den her oversatte bog sætter også barnet i centrum, men følger desuden skadevirkningerne af opdragelsen frem til voksenalderen. Hvor Erling Jacobsen opererer med medfødte, konstitutionelt bestemte konstruktionsfejl i mennesket, der gør en vellykket overvindelse af de negative følelser i løbet af opvæksten til en yderst vanskelig opgave, har Alice Miller et noget mere enkelt syn på sagen: det onde indpodes udefra gennem opdragelsen, og hvis ikke det resulterende had gennemlevs og føles, er vejen åbnet til livslang patologi og destruktivitet. Det onde er som en bacille, der videreføres fra generation til generation gennem opdragelsen, og derfor gælder det om at kritisere opdragelsen og bevidstgøre forældre og pædagoger om dens skadevirkninger.

Bogens første del rummer en gengivelse af pædagogiske principper fra de sidste par hundrede år. De er blevet sammenfattet til et system kaldet "den sorte pædagogik", endskønt Alice Miller ikke mener, at der findes noget positivt modstykke i form af en "hvid pædagogik". Al pædagogik er sort. De mange teksteksempler viser, at den groveste terror og manipulation har været anvendt mod børn for at få det gode frem i dem. Forældre mishandler barnet på utallige måder og tvinger det samtidig til at undertrykke det resulterende had. Hadet kan også i en periode oplagres i det ubevidste, men før eller siden kommer det frem. Det vises i bogens anden del, der rummer tre "cases" fra det virkelige liv. Det er historien om narkomanen Christiane F., der afreagerede sit had i selvedestruktion, det er historien om Adolf Hitlers barndom, og det er historien om en psykopatisk barnemorder. De tre historier har det til fælles, at de pågældende som børn blev udsat for grov vold og anden terror, hvorefter de som voksne fandt nogle stedfortrædere at hævne sig på. Alice Miller ser dog heri en ekstra mekanisme aktiveret: de identificerede sig med angriberen, som det hedder hos Sandor Ferenczi og Anna Freud, og rettede hele aggressionen mod personer, der repræsenterede barnet i dem selv, alt det forhadte og værdiløse.

Det er næppe simpelt hen internaliseringen af faderen som over-jeg, Alice Miller har i tankerne, men snarere en beskadigelse forud for Ødipus-komplekset, nemlig forud for det tidspunkt, hvor det ødipale had til forældrene har nået at udvikle sig. Jeg tror ikke, man som Alice Miller skal tale om fortrængning og en projektion af hadet, nærmere om en tidlig internalisering af de onde forældre i Melanie Kleins forstand, hvorved der dannes et primitivt og grusomt over-jeg, der ikke senere bliver korrigeret. Det er dog vanskeligt at gå ind i en diskussion, for de fremførte eksempler kræver for mig at se forskellige analyser. Men teoretisk præcision og stringens er ikke en af bogens stærke sider.

At intentionen med bogen har været at råbe andre op end de sædvanlige læsere af psykologibøger, fremgår af, at Alice Miller opsøger de mest grelle eksempler på børnemishandling og nøjes med at postulere, at sådan virker al opdragelse. Faktisk burde det ikke kunne undre nogen, at børn under de beskrevne omstændigheder får et unormalt liv. At fremføre disse historier er et erkendelsesmæssigt tilbageskridt i forhold til de subtile analyse af interaktionsbeskadigelser, der for mere end tyve år siden blev skrevet af f.eks. Bateson og Laing. Den grove vold i hjemmene, som beviseligt findes, fortjener en særbehandling. Jeg ved ikke, om hun har ret, når hun påstår, at samfundet – i Tyskland og Schweiz – generelt lukker øjnene for børnemishandling, og at hun har haft svært ved at få aviser til at offentliggøre de sager, hun har fundet frem. Herhjemme var de straks endt på Ekstra Bladets spisesedler. Måske bunder det i, at hun forsøger at gøre sit forehavende mere originalt, end det i virkeligheden er. Også hendes bud på løsning af problemerne er noget unuancerede.

(1) Man skal afskaffe enhver pædagogik. Uanset hvilket pædagogisk system der anvendes, er dets sigte til syvende og sidst at manipulere med børnene. (Alice Miller tilslutter sig i forbifarten en ny tysk anti-pædagogik repræsenteret ved Ekkehard von Braunmühl). Det eneste tilladelige er *ledsagelse* af bar-

net, hvorved opdrageren ikke gør sig anderledes eller bedre end barnet selv. Alt dette forekommer mig at være simpel overbudspolitik. Fremfor kritikken af 100-200 år gamle pædagogiske skrifter havde det været mere relevant at se Alice Miller gå i kødet på vort århundredes store pædagoger, hvis hun har en kritik af dem.

(2) Når skaden er sket, må den så vidt muligt behandles terapeutisk. "Hvis bare man har fundet rødderne til en aggressiv eller endda destruktiv handling i menneskets livshistorie og forstået dem, behøver man ikke at stræbe efter at "afstå fra drifter" eller "sublimere dødsdriften", for så forvandles den psykiske energi af sig selv til kreativitet, forudsat at der ikke gøres brug af nogen opdragelsesforanstaltninger." (s. 226). Det ville være interessant at høre, hvad Alice Miller har opnået gennem sit eget terapeutiske arbejde. Som det fremstilles her, får man et billede af psykoanalysen som en anden mirakelkur, og det er ikke realistisk.

En af bogens mest spændende pointer er, at de fleste tyske terrorister kommer fra præstefamilier (ligesom en god del af psykoanalysens patientmateriale gør det). Netop præstefamiliesocialisationen forener de træk, der er typiske for "den sorte pædagogik": en fremhævelse af høje idealer, en streng disciplinering og et forsøg på at undertrykke det had hos barnet, som er en uundgåelig følge af den strenge disciplinering. I sådanne tilfælde forstår man, at "det ideale" kan genfindes i den yderste venstrefløjs politiske paroler, og at hadet kan finde udtryk i skånselsløse terrorhandlinger mod mere eller mindre sagesløse personer. Sådanne ekstreme reaktioner kan meget vel hænge sammen med en *aggressionshæmning* i barndommen, hvor den senere terrorist måske fremtræder som et artigt og føjeligt barn (jvf. von Trotts fremragende film *De tyske søstre*), men jeg tror ikke, at det er en generel mekanisme. Også det i barndommen *bevidste ødipale had* kan afsætte et skånselsløst og strengt over-jeg, som kan give problemer nok, selv om virkningen ikke resulterer af en egentlig identificering med den straffende fader, sådan som Alice Miller gerne vil fremstille det.

Jeg har i den forbindelse lyst til at omtale Jacob Knudsens roman *Sind* fra 1903. Den viser så godt som nogen af Alice Millers eksempler, hvad prygl og undertrykkelse i barndommen kan føre til, og dog passer den fint ind i psykoanalysens udviklingsskema, hvorefter over-jeg'et er Ødipus-kompleksets arvtager. Romanen begynder, mens faderen for sønnen Anders endnu er både autoritet og ideal, ja faktisk er vanskelig at skelne fra hans forestilling om Gud. Men de mange hårde afstraffelser vækker dog en opposition, der til sidst ikke kan knækkes af nye afstraffelser. Gud bliver alene stående som jegideal (frihed, stolthed, herlighed), mens faderen reduceres til en repræsentant for tvang og fornedrelse. Hadet til faderen forløses i et symbolsk fadermord. Anders er ved at slå begge ihjel på en vanvittig tur med hestevogn, hvor han pisser løs på hestene, så de løber med rasende fart, uden at faderen kan stille noget op. Efter denne tur føler Anders, at sejren er hans:

"Men før skulle han slås for livet med den gamle, før han atter skulle bøje sig for ham! – Hvorfor også sådan en gammel arrig og ondsindet mand – fordi han var ens fader – skulle have lov til altid at hundse en og have en til træ! – Hvor han hadede disse ærværdige, hidsige, halvfjollede, herskesyge oldinge

– de fortjente ikke bedre, end at ungdommen skulle benytte sig af sine kræfter og give dem deres bekomst! – – Som så ofte før gav han sine harme luft i tanker, der betydelig oversteg, hvad han i alvor kunne mene. Han følte det selv og blev bange: han havde så ofte været stor på det i tanker og ydmyg i handling. Men denne gang *skulle* han ikke vige – han *skulle* ikke vige! sagde han ved sig selv og bed tænderne sammen – og havde samtidig en besynderlig – ubehageligt kildrende, ligesom bagvendt, vrang følelse af, at det var hans faders blod, der kogte i ham; at han i denne sin hidsige vrede netop var sin faders ægte søn.” (s. 39).

Tydeligere kan internaliseringen af ”den døde fader” og oprettelsen af over-jeg’et næppe beskrives, og i romanens sammenhæng har denne begivenhed da også en karakterændring til følge. Sønnen bliver selv en lige så hård negl som faderen, og det ender med, at han begår selvtægt og dræber en mand, der har bedraget ham. Det strenge over-jeg er lov nok for ham, og han opfylder på denne måde det program, der blev nedlagt i ham gennem opdragelsen.

Poul Behrendt: Bissen og dullen (1984)

Poul Behrendt, der er litteraturforsker, giver i den foreliggende bog en skitse til analyse af psykens udviklingshistorie gennem de sidste fem generationer, og han lægger specielt megen vægt på at følge over-jeg’ets og jegidealets historiske ændringer. Materialet til bogen er skønlitteratur og biografisk materiale indhentet på forskellig vis, dog mest gennem selvbiografiske fremstillinger. Den teoretiske referenceramme er psykoanalysens, ikke så meget Freud som Janine Chasseguet-Smirgel, der eksplicit adskiller over-jeg’et og jegidealet. Tyngdepunktet ligger i nutiden, ved den sidste af de fem generationer, de såkaldte 68-oprørere. Bogen er blevet beskyldt for at være en selvtrefædig kritik af det moralske forfald hos denne generation, og dette rammer ikke helt ved siden af. Den minder i mange henseender om Christopher Laschs *Narcissismens kultur*, blot med skytset rettet mod danske forhold, jvf. anmeldelsen af Lasch i *Psyke & Logos*, nr. 1, 1983.

Hele Behrendts konstruktion bygger på køns- og generationsforholdet, tilsyneladende med mere vægt på det sidste end på det første. Køns polariteten er ikke et spørgsmål om barnets forestillinger om kønsorganerne og deres funktioner som i psykoanalysens forståelse, men om forældrenes opdragelsesmetoder, deres mandlige og kvindelige værdisæt. Behrendts foretrukne definition af mandligt og kvindeligt går således tilbage til en passage fra Goethes barndomserindringer:

”Hele det gamle hus, som var så rigt på kringelkroge og halvmørke smuthuller, var særligt egnet til at fremkalde angst og gysen i barnesindet. Ulykkeligvis havde man endnu dengang det opdragelsesprincip tidligt at udrydde enhver frygt for anelsens og fantasiens skræmmebilleder hos børnene og hærde dem derimod. Vi børn skulle derfor sove alene, og når dette blev os uudholdeligt, og vi sagte listede os ud af sengen for at søge tjenernes og pigernes selskab, kom far, iført slåbrok med vrangen udad og derfor ukendelig for os, og stillede sig i vejen og skræmmede os tilbage til vort sovekammer. Man tænkte sig

den deraf følgende, fuldstændig forfejlede virkning! At ville befri et barn for skræk ved at stille et skræmmebillede på begge sider af det! Min mor, der havde et lyst og muntert sind, og som af hjertet undte andre glæde og tryghed, brugte en ganske anden pædagogisk metode. Hun forstod at nå sit mål ved belønning. Det var just i ferskenhøstens tid, og hver morgen, når vi om aftenen havde overvundet vor frygt, fik vi lov at spise ferskener, så meget vi lystede. Det var et bedre middel, og begge parter var tilfredse." (J. W. Goethe: *Barn-domserindringer*, s. 11).

Denne modsætning mellem faderen og moderen generaliseres op til at afspejle hele vor kultur: forbud og straf over for lyst og belønning, den onde natur over for den gode natur, patriarkalsk orienterede autoritetsformer over for matriarkalsk orienterede autoritetsformer. Den "kvindelige" autoritet har historisk haft fremgang og vundet udbredelse, fra familien over klasseværelset til behandlingen af kriminelle og psykisk afvigende og samfundets ledelsesformer i det hele taget. "Spørgsmålet er jo, om ikke velfærdsstaten efter sit væsen er af hunkøn, skabt i familien lignelse, ud fra dens iboende utopi: at enhver yder efter evne og nyder efter behov." (s. 87). Heri ligger den fatale kortslutning, der præger hele bogen. I stedet for at fremanalysere psykologiske og sociologiske faktorer i deres samspil med hinanden tillader Behrendt sig at betragte disse to grupper faktorer som umiddelbart sammenfaldende, og det kommer der både dårlig psykologi og dårlig sociologi ud af. Her vil jeg nøjes med at beskæftige mig med den psykologiske side af sagen.

Behrendts psykologiske analyse går ud på at følge, hvordan den faderlige og den moderlige autoritet øver indflydelse på over-jeg'ets dannelse, idet han går ud fra, at der med så forskellige værdisæt må kunne spores en forskel og desuden en konflikt mellem de to typer påvirkninger. I opposition til Freud vil Behrendt ikke nøjes med at operere med ét over-jeg. Der er to, et mandligt og et kvindeligt, og de får hver sit navn, så de kan holdes ude fra hinanden. Denne navngivning gøres desuden afhængig af kønsforholdet, så den veksler for drengens og pigens vedkommende. Påvirkningen fra forælderen af samme køn kaldes fortsat over-jeg, mens påvirkningen fra forælderen af modsat køn kaldes jegideal.

Hertil skal siges, at Freud i den normale udvikling ganske vist betragtede forælderen af modsat køn som prototype på det senere seksualobjekt (seksualideal), men samtidig åbnede mulighed for, at begge forældre – når der fandtes både et positivt (heteroseksuelt) og negativt (homoseksuelt) Ødipuskompleks – kunne indgå i over-jeg'et. Hovedreglen er blot, som det siges hos Erling Jacobsen, at det er den af forældrene, barnet har tabt til i den ødipale konflikt, der internaliseres som over-jeg. Det endegyldige over-jeg inkluderer både en forbudsinstant (svarende til det, vi kalder samvittighed) og en idealinstans (der benævnes jegideal). I drengens normale udvikling indstiftes over-jeg'et således i kraft af, at faderen både er repræsentant for forbud og idealer.

Nu vil Behrendt i første omgang ændre terminologi: forbudsinstanten skal alene kaldes over-jeg, mens jegidealet tildeles en selvstændig eksistens uden for dette over-jeg. Bortset fra at beklage den terminologiske forvirring, der eventuelt kan opstå, har jeg ikke nogen indvendinger mod dette. I anden omgang hævder han, at forbudsinstanten og idealinstansen har hver sin tilblivel-

seshistorie. Det er der heller ikke noget mærkeligt – endsige nyt – i. Det nye kommer ind i og med den meget rigide kønsspecificering af de to instanser, som skulle være begrundet gennem faderens svækkede stilling i familien i nyere tid. Inspirationen til denne kønsspecificering er en bog af Janine Chasquet-Smirgel fra 1975, som jeg kort vil omtale.

Uanset at Smirgel herhjemme er kendt som ”kvindepsykolog”, beskæftiger hun sig i bogen om jegidealet næsten udelukkende med drengens udvikling. Det er drengens prægenitale binding til moderen, der afsætter jegidealet. Jegidealet kan afledes af den primære narcissisme, hvor barnet eksklusivt spejler sig i moderen. Herfra forskydes idealiteten i drengens udvikling til faderen og hans penis, nemlig som det normgivende for den adækvate relation til moderen, og med dette ideal følger også incestforbudet. Men Smirgel interesserer sig især for de varianter, hvor idealiseringen ikke flyttes til faderen: her sker der i stedet en idealisering af elementer af drengens egen prægenitale seksualitet, hvorved det ødipale nederlag til faderen undgås. Drengen når ikke gennem det faderlige forbud frem til realiteten, men forbliver i relationen til moderen bundet til idealisering, illusion og ideologi. Der åbnes et bredt patologisk spektrum fra psykopati og perversioner over det uægte kunstværk (der er en pervers idealisering af den fækale penis, fæces omgivet af guld og diamanter) til politisk og religiøs fanatisme (Smirgel ser ligesom Reich nazismen som en moderkult med Hitler som ypperstepræst).

Den typiske danske 68-oprører er ifølge Behrendt et produkt af en sådan eksklusiv moderbinding. ”Mors dreng”, der er hans første identitet, ved fra starten ikke rigtigt, hvordan han skal leve op til moderens værdisæt: hendes kvindelige værdier og hendes foragt for de mandlige værdier. Noget mandligt kommer der dog ind i billedet, for ”mors dreng” får snart ”bissen” som ideal. Hvordan dette ideal kan kaldes kvindeligt eller henføres til moder/søn-relationen, som Behrendt gør, kan jeg ikke se, men han forsøger sig med den forklaring, at drengen, fordi han er uden kontakt med den kvindelighed, hvis dybeste behov han bilder sig ind at besvare, udvikler et vrangbillede af det matriarkalske jegideal i form af bisseidealet. Herved er skylden lagt på sønnen og ikke på moderen og hendes opdragelsesmetoder. Som voksen bliver ”mors dreng” en virkelig bisse, nemlig som den samvittighedsløse universitetsmarxist, der knokler alt og alle ned under foregivelse af at tjene et højere ideal. I virkeligheden tyder intet på, at de analyserede personer skulle mangle et mandligt jegideal i traditionel forstand, og et par af dem har da også (i en radioudsendelse d. 25.3.85) fremhævet det som den mest oplagte af Behrendts fejltagelser, at deres fædre ikke skulle spille nogen rolle i deres identitet (jvf. også Finemann 1985). Man kan vist heller ikke ligefrem sige, at de mange ”fadermord” og den megen Marx-dyrkelse i 68-oprørets kølvand skulle være mere moderfikserede end faderfikserede, mere narcissistiske end ødipale fænomener.

Jeg vil ikke bruge mange linjer på Behrendts tilsvarende analyse af pigens udvikling. Her kan han ikke bygge på Smirgel, der i bogen fra 1975 ikke specielt analyserer pigens udvikling, og hvis skyldbetyngede og selvudslettende kvinder i artiklen fra 1964 næppe er prototyper på ”dullen” i Behrendts forstand, snarere tværtimod. Pigens frigørelse fra moderbindingen er et klassisk tema i psykoanalysen, og det kan ikke i sig selv bruges til at karakterisere 68-

generationens kvinder. Det samme gælder idealiseringen af faderen som led i opgøret med moderen (som oftest idealiseres han som objekt, men han kan også – måske i kraft af sit erhverv – placeres som jegideal). Jeg kan imidlertid ikke se nogen konsekvens i at analysere ”dullen” som et faderligt jegideal hos pigen, selv om hendes seksuelle frigørelse klart nok er et oprør mod det moderlige over-jeg. Dulle-identiteten afspejler hverken faderens forventninger til datteren eller hans egne seksuelle vaner, højst de jævndrende drenges seksuelle ønsker og vaner, men i så fald vælter teorien om den generationsforskudte kærlighed, som Behrendt ellers gør så meget ud af. I virkeligheden er Behrendts afvisning af at betjene sig af penismissundelsen som begreb (og f.eks. forklare ”dullen” ved hjælp af et ”mandlighedskompleks”, et ønske om at ligne mænd, konkurrere med mænd, kastrere mænd) lidet progressiv, når han i stedet indfører en ideologisk konstrueret kvindelighed (Goethes moder) som målestok for den moderne kvinde. Den afspejler nemlig kun den rolle, Behrendt selv helst ser kvinden placeret i.

Det er i orden, at Behrendt bruger en psykoanalytisk personlighedsmodel som ramme omkring sin fremstilling, og at han udvælger en nyere version af teorien – Smirgels – som holdepunkt. Det er derimod yderst kritisabelt, at han hverken kan eller vil fylde rammen ud, men kasserer det, der ikke passer ind i hans overordnede teori, og supplerer op med selvopfundne sociologiske kategorier. Psykoanalysens stadig mere forfinede begrebsapparat til beskrivelse af kønsidentitetens dannelse og indstiftelsen af det kønsspecifikke objektvalg lægges brak og erstattes med en ideologisk konstrueret mandlighed og kvindelighed, der uden videre indgår i fremstillingen af over-jeg’et og jegideallet som færdiglavede byggeklodser. Det er imidlertid *barnets* oplevelse af kønsforholdet på forskellige udviklingstrin, der nedfældes i disse personlighedsinstanser, ikke den voksne sociologs eller tekstanalytikers. Derfor kan en analytisk rekonstruktion af barnets oplevelsesmåder ikke undværes, hvis man vil give kategorier som over-jeg og jegideal et konkret indhold.

Sammenfattende bemærkninger om over-jeg’ets genealogi

Jeg vil naturligvis ikke påtage mig at give en endelig afklaring af problemerne omkring over-jeg’et. De følgende punkter er kun tænkt som en ramme omkring en metapsykologisk diskussion af emnet, så at sige præmisserne for den konkrete diskussion. Jeg forestiller mig ikke, at alle vil være enige i disse præmisser, men i så fald tror jeg, at det er bedst at klargøre sig uenighederne allerede på dette niveau, da en diskussion af detaljer ellers vil blive aldeles diffus.

Der er ingen tvivl om, at de fleste psykoanalytiske forfattere følger Freud, når han tilskriver over-jeg’ets selviagttagelse, samvittighed og idealfunktion (1933a, s. 57). Smirgel og andre har valgt at betragte over-jeg og jegideal som to separate psykiske instanser, men det forudsætter, at over-jeg’et identificeres med samvittigheden forstået som den psykiske repræsentant for forbud og restriktioner. Jeg vil selv foretrække at anvende over-jeg som betegnelse for helheden af de nævnte funktioner, hvilket dog ikke udelukker, at de kan anskues separat, og at de i patologiske tilstande reelt kan falde fra hinanden. Jeg

mener imidlertid ikke, det giver mening at tale om et over-jeg uden en vis funktionel integration.

Freud placerede over-jeg'ets dannelse så sent som til femårsalderen, dvs. ved Ødipus-kompleksets afvikling, mens Melanie Klein opererer med et over-jeg allerede i det første leveår. Denne modsætning er ikke helt så radikal, som den kunne synes, for så vidt som Freud også er opmærksom på over-jeg'ets forskellige forløbere (jvf. Jones 1947). Over-jeg'et fungerer på basis af affektberedskaber eller affektpotentialer (jvf. min artikel om affekter, 1984), og de indstiftes ikke først ved afviklingen af Ødipus-komplekset. Allerede spædbarnets psykiske processer reguleres via tidligere affektoplevelser, og heri ligger der en forudsætning for over-jeg'ets funktion. Vil man studere over-jeg'ets genealogi, må man således følge affektoplevelsernes ændringer lige fra fødslen.

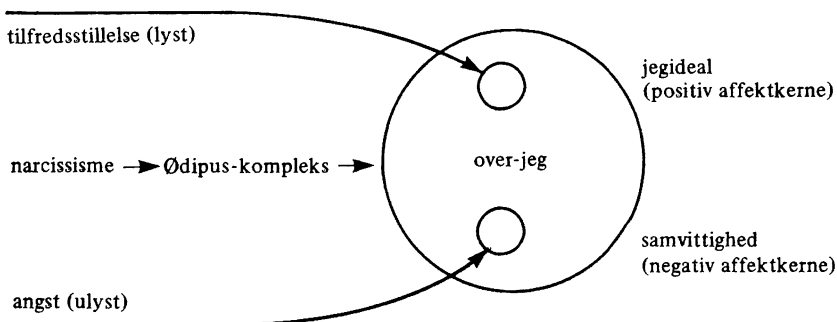
Over-jeg'et er målestok for godt og ondt. Godt og ondt er de intra-psykiske magnetpoler, som jeg'et orienterer sig efter. Det gode er idealet, som jeg'et styrer efter uden nogen sinde at nå det, mens det onde er det, som jeg'et søger at undgå. Jeg er enig med Erling Jacobsen i, at de tidligste lyst- og ulystoplevelser varigt bestemmer barnets forestillinger om godt og ondt, selv om jeg ikke synes, at angsten skal skilles ud fra de øvrige ulystoplevelser som mindre væsentlig i etisk henseende. Affektpolariseringen hjælper imidlertid ikke umiddelbart barnet med at orientere sig i verden, og når det udtrykker sin blinde orale kærlighed til det gode bryst og aggressivt bider i det onde eller vender sig fra det med tegn på afsky, er det svært at se de moralske kvaliteter i dette. Den *præambivalente* adskillelse af godt og ondt er i virkeligheden et resultat af det narcissistiske lyst-jegs udstødelse af det, der er forbundet med ulyst, og indoptagelse af det, der er forbundet med lyst.

Mytedannelser om himmel og helvede afspejler for mig at se en narcissistisk tendens til at evakuere det ideale fra en ond verden, men peger samtidig på den uundgåelige konfrontation: opmarcheringen af de gode kræfter over for de onde forud for udkæmpelsen af et slag (jvf. Apokalypsens visioner). I den intra-psykiske realitet er både jeg'et og objektet kampplads gennem en stadig introjektion og projektion af gode og onde partialobjekter. Hvad dette angår er Melanie Kleins forståelse af narcissismen mere nuanceret end Freuds. Overvindelsen af narcissismen hænger bl. a. sammen med barnets erkendelse af objektets konstans og affekternes vekslen. Integrationen af godt og ondt, had og kærlighed, fører således til dannelsen af *ambivalente* følelsesbindinger. Barnet har nu opnået en øget perceptorisk realitetsorientering på bekostning af en øget følelsesmæssig desorientering. I Ødipus-komplekset søges ambivalensen overvundet ved ensidig kærlighed til moderen og ensidigt had til faderen, men dette projekt mislykkes, al den stund barnet skal bruge faderen som ideal og forbillede for sin egen relation til moderen. Faderen beundres, hades og frygtes på samme tid, netop fordi han repræsenterer overmagten. Det er den uudholdelige konflikt, der udspringer af disse følelser, der fremtvinger internaliseringen af faderen som over-jeg. Over-jeg'et samler de stærkeste infantile affektpotentialer og er herigennem selv en ambivalent kerne i personligheden (Ødipus-kompleksets arvtager, som Freud siger). De resterende affektpotentialer, som det overlades jeg'et at administrere på egen hånd, muliggør *postambivalente*, realitetsorienterede og almindeligvis noget mindre intense følelses-

bindinger til den aktuelle objektverden.

Metapsykologisk fremstillet ligger over-jeg'et mellem jeg'et og objektrepræsentationen. Dets psykiske status er vanskelig at bestemme, en mellemting mellem identificering og objektbinding. Jeg'et har fået del i de højeste idealer uden selv at realisere dem og i den frygteligste straf uden selv at lide den. Over-jeg'et rummer udtømmelige potentialer af kærlighed og had, hvormed jeg'et ustandselig belønnes og straffes for sine tanker og handlinger. Hermed er der foreløbig ikke sagt noget om de lovbud, der gælder i over-jeg'et. Siger man, at det er faderens lovbud og faderens moral, må man samtidig præcisere, at den, der i den senere udvikling så at sige kender koden, har muligheder for at omskrive loven eller komme med tilføjelser til den. Det gælder for eksempel hypnotisøren, der indsmugler sig selv i over-jeg'ets position og taler til jeg'et herfra. Også folkeføreren, kunstneren og prædikanten kan under de rette omstændigheder legemliggøre den ødipale fader og herigennem frigøre nogle af de kræfter, der er bundet i over-jeg'et. Det er altså ikke simpelt hen samfundets love og regler, der internaliseres i over-jeg'et, kun de påvirkninger, der på en eller anden måde knytter an til de første leveårs affektreaktioner. Ikke mindst hos selvbevidste minoritetsgrupper finder man et stærkt over-jeg med strenge værdi- og moralnormer, der går helt på tværs af de normer, der ellers gælder i samfundet, og det skyldes formentlig, at den snævre gruppe i højere grad appellerer til det ødipale familierums følelsspektrum. Af samme grund kan der være en betydelig afstand mellem det realitetsprincip, der regulerer jeg'ets samspil med omgivelserne, og over-jeg'ets styringsprincip, der er baseret på infantile følelser kulminerende med følelserne til den ødipale fader.

Med hensyn til over-jeg'ets genetiske relationer til den narcissistiske og den ødipale personlighedsstruktur vil jeg henvise til tidligere fremstillinger og specielt diagrammerne heri (Andkjær Olsen/Køppe 1983 og 1985). Hvad jeg her vil tilføje, er en skitse af den affektudvikling, der leder frem til over-jeg'et:

De to poler i over-jeg'et, der er kaldt jegideal og samvittighed (dvs. over-jeg'ets forbudsinstans), er tilknyttet de lyst- og ulystpotentialer, der dannes i den tidligste barndom. En given affektoplevelse er ikke en total nydannelse, men en gentagelse af en tidligere affektoplevelse, og dens styrke er til en vis grad proportional med styrken af den oprindelige oplevelse. Freud postulerer en for-

bindelse fra fødselsangsten over angsten for adskillelsen fra brystet og tabet af moderen til angsten for tabet af ekskrementerne og kastrationsangsten. Jeg tror ikke, at det påpegede lighedstræk, *adskillelse*, er den vigtigste grund til denne kontinuitet. Angstpotentialer vil under alle omstændigheder blive aktiveret i situationer, hvor der produceres et energioverskud, samtidig med at de sædvanlige motoriske udløsningskanaler er blokerede eller overbelastede, således at de affektogene (vasomotoriske) udløsningskanaler må inddrages. Den automatiske affekt, der herved frembringes, vil blot afhænge af det allerede givne affektpotentialer, og fremover vil de forestillinger, der er associeret med den aktuelle oplevelse, kunne udløse signalaffekter, der i nogen grad kan regulere de psykiske processer i tilfælde af gentagelse. Et angstpotentialer kan via denne mekanisme udadendes som frygt, had og aggression, ligesom et lystpotentialer kan udadendes som kærlighed og idealisering.

Jeg har fremstillet de udviklingslinjer, der fører frem til dannelsen af over-jeg'et, som *konvergerende* for at udtrykke udviklingen fra præambivalens (hvor lyst- og ulystreaktioner endnu er adskilt) over ambivalens (hvor den udbyggede repræsentation af omverdenen og associationerne mellem forestillingerne til sidst medfører, at det samme forestillingsobjekt forbindes med modstridende affekter) til postambivalens (hvor de voldsomste affektpotentialer er neutraliseret gennem indkapsling i over-jeg'et). Den oprindelige lystaffekt ved den orale tilfredsstillelse (nogle siger den intrauterine tilstand) ytrer sig i narcissismen som en grænseløs almagtsfølelse, der i Ødipus-komplekset indskrænkes til storhedsfølelse (hyppige sammenligninger og konstateringer af "større end"), hvor jeg'et idealiserer objektet, men samtidig sig selv gennem identificering med objektet. Denne række ender som nævnt med idealisering af faderen og internalisering af ham som jegideal. Rækken af ulyst- og angst-afekter tager i Freuds fremstilling udgangspunkt i fødselsangsten (afreagering af sanseulyst gennem åndenød, hjertebanken m.m.) og fortsætter (i Melanie Kleins teori) med forfølgelsesangst og depressiv angst for at beskadige og eventuelt miste objektet, mens de ødipale affekter er skamfølelse (over nøgenhed eller over manglende beherskelse af sfinkterfunktionerne), medlidenhed og kastrationsangst. Slutpunktet er internaliseringen af angsten i over-jeg'et i form af skyldfølelse, der er kendetegnende for samvittighedsfunktionen.

Der hersker blandt psykoanalytikere uenighed om, hvor tidligt i barnets udvikling man kan skelne en psykisk instans i personligheden svarende til over-jeg'et. Ikke alle mener som Freud, at det først er i femårsalderen. Noget af uenigheden bunder i definitionen af over-jeg'et. Freud krævede således en klar internalisering af normer og idealer for at tale om et over-jeg, og han mente, at nogle personer aldrig foretager en sådan internalisering, men udelukkende handler moralsk som følge af "social angst", dvs. angst for repressalier eller kritik fra omgivelsernes side (denne angst-afektpotentialer er naturligvis lige så vel en del af personligheden, men de er subsumeret under forestillingsobjektet og ikke under over-jeg'et). For at foretage en sådan sondring i praksis må man altså kunne registrere, om en ændring af de sociale omgivelser også medfører en ændring af den moralske adfærd eller ej. Flytter moralen med, er det tegn på, at den er internaliseret. Seksualmoralen kan tages som eksempel, da den klart hos nogle er så internaliseret, at den er i stand til at

frembringe varige neuroser som reaktion på seksuelle fristelser, mens den hos andre er noget rent ydre, hvilket afslører sig ved, at den ofte omgås gennem hemmelig dyrkelse af den forbudte seksualitet og straks opgives, hvis det ydre moralske pres bortfalder.

Hos spædbarnet kan det imidlertid være vanskeligt at foretage en sådan sondring, bl. a. fordi spædbarnets egen sondring mellem jeg og objekt er usikker. Freud tillagde spædbarnet en reflektorisk domsfunktion, gennem hvilken det skelnede det ydre som det, det kunne flygte fra, fra det indre som det, det ikke kunne flygte fra, men allerede i narcissismen er denne domsfunktion i hvert fald grundigt forstyrret gennem erindringer om tilfredsstillelse og angstoplevelser, der umuliggør en realistisk erkendelse. For at overkomme denne vanskelighed indfører Ferenczi et fysiologisk kriterium på internaliseringen. Når han taler om en tidlig "sfinktermoral" (1925, s. 154f.), tænker han på de permanente, især anale sammensnerpningsreflekser, der virker konstant, efter at de én gang er påført barnet gennem renlighedsdressur. Melanie Klein mener generelt, at alle affektoplevelser knyttes til både det indre og det ydre (gennem stadig introjektion og projektion), og hun betragter over-jeg'et som grundlagt gennem de første introjicerede gode og onde objekter. Den fysiologiske prototype på disse processer er indoptagelsen af føde og udstødelsen af ekskrementer, og der kan således være en rationel begrundelse for, at oral grådighed straffes med indre forfølgere (f. eks. i tilfælde af kolik). Såvel barnets kærlighed som dets had er på den måde bundet i de indre objekter, der er dets første psykiske holdepunkt. Hvis "det onde" først er kommet ind i dette kredsløb, er det svært at få ud af systemet igen. Udadventt sadisme modsvares af indadventt forfølgelsesangst i overensstemmelse med den *lex talionis*, Erling Jacobsen omtalte.

Freud tillægger over-jeg'et selviagttagelsens funktion, hvorved skal forstås jeg'ets følelse af at være iagttaget af en internaliseret anden. Man kan begynde at tale om selviagttagelse, når barnet føler forældrenes øjne på sig, uden at de reelt er til stede, men overgangen kan være svær at bestemme, da barnet med god grund kan være usikker på, om forældrene nu er der eller ej (anvendelsen af raffinerede overvågningssystemer kan med god grund mistænkes for at ødelægge barnets realitetsprøvelse). Det er tidligst ved beherskelsen af aktiv/passiv-polariteten og intersubjektiviteten (der normalt sættes til attenmånedersalderen), dvs. fra det tidspunkt, hvor barnet er opmærksomt på, at det både ser og bliver set. Denne side af teorien er ikke mindst udviklet af Jacques Lacan, der har fremstillet den psykoseksuelle udvikling med hovedvægt på den visuelle perception. Hos ham indstiftes *den Anden* (svarende til over-jeg'et) netop i attenmånedersalderen. Mens man ofte ser forsøg på at begrunde moralen rationelt gennem intersubjektivitetens og refleksivitetens iboende regler (Gør ikke mod andre, hvad du ikke ønsker, de skal gøre mod dig!), hævder Lacan lige modsat, at *den Anden* fremkalder en skævhed og ubalance i enhver intersubjektiv relation, og at såvel begæret som magten reguleres ud fra *den Andens* position (jvf. ikke mindst hans sammenligning af det moralske budskab hos hhv. Kant og Sade, men også Laurits Lauritsens og Michael Mays artikler om Lacan i tidligere numre af *Psyke og Logos*).

Lad mig afslutningsvis konstatere, at jo mere nuanceret den psykoanalyti-

ske lære om over-jeg'et er blevet, jo bedre er den også blevet til at indfange og beskrive moralens mangeartede sygdomme og dysfunktioner. At over-jeg'et kan være for strengt og kompromisløst i sine krav til jeg'et beror på, at de indgående lyst- og ulystpotentialer er mangelfuldt integreret, og på, at der er en overvægt af negative affektpotentialer. Den overdrevne selvkritik kendes fra neuroserne, hvor den har tvunget jeg'et til fortrængning med efterfølgende symptomdannelse fra det'ets side, men også fra depressionerne, hvor jeg'et forsvarsløst er udsat for det internaliserede had i over-jeg'et. Ved psykopatierne – og efter Smirgels mening ved perversioerne – er over-jeg'et ikke blevet tilstrækkeligt udviklet og adskilt fra jeg'et, hvorfor individet bliver ude af stand til at honorere kravene fra det sociale fællesskab. Perversionerne skulle specielt være udtryk for en idealisering af den prægenitale seksualitet og den deraf følgende manglende idealisering af faderens penis og manglende anerkendelse af faderens incestforbud. I psykoserne er over-jeg'et splittet op i sine tilgrundliggende bestanddele: idealdannelser og angstpotentialer virker uintegreret og uformidlet mellem hinanden. Netop gennem psykoserne ser man de mægtige kræfter udfoldet, der normalt er bundet og indkapslet i over-jeg'et. Mest udpræget er det ved paranoia, hvor individet veksler mellem at følge de højeste idealer og blive forfulgt af universets farligste magter, hvis disse to forhænder da ikke smelter sammen til en paradoksal enhed.

Psykoanalysen kan over en bred front levere en *moralkritik*. Den har ofte held til at afsløre selvbedrag, hykleri og løgn bag en moralsk facade, men den har, så vidt jeg kan se, ikke selv noget bud på en alment gyldig moralkodeks. Den psykoanalytiske terapi har som målsætning at frigøre de kræfter, der har været bundet i sygdommen, således at patienten er optimalt udrustet til at møde samfundets krav og udfordringer, men rådgivning og tilrettevisning hører ikke med til dens program. Det er op til patienten selv at træffe de afgørende valg. Erling Jacobsen mener, som jeg har refereret, at en virkelig dyb analyse vil føre til erkendelse og anerkendelse af de samme grundlæggende værdier, de samme forestillinger om godt og ondt. Denne påstand mangler dog stadig at blive konkretiseret og bevist i praksis.

LITTERATUR

- ANDKJÆR OLSEN, O. (1982): "Refleksivitet og psykoanalyse". *Psyke & Logos* 3: 261-82.
- ANDKJÆR OLSEN, O. (1984): "Ubevidste affekter". *Psyke & Logos* 5: 87-108.
- ANDKJÆR OLSEN, O. og KØPPE, S. (1983): "Træk af narcissisme-begrebets historiske udvikling." *Psyke & Logos* 4: 7-31.
- ANDKJÆR OLSEN, O. og KØPPE, S. (1985): "Psykoanalytisk psykologi og psykopatologi". IN J. Welner: *Psykiatri. En tekstbog*. København.
- BEHRENDT, P. (1984): *Bissen og dullen. Familiehistorier fra nutiden*. København.
- CHASSEGUET-SMIRGEL, J. (1964): "La culpabilité féminine". IN J. Chasseguet-Smirgel (ed.): *La sexualité féminine*. Paris. Dansk oversættelse i T. Ørum (ed.): *Kvindelighed. En antologi om psykoanalyse og kvindefrigørelse*. København 1980.
- CHASSEGUET-SMIRGEL, J. (1975): *L'idéal du moi. Essai psychanalytique sur la "maladie d'idéalité"*. Paris. Anvendt udgave: *Das Ichideal*. Frankfurt am Main 1981.

- FERENCZI, S. (1925): "Zur Psychoanalyse von Sexualgewohnheiten". *Schriften zur Psychoanalyse II*. Frankfurt am Main 1972.
- FINNEMANN, N.-O. (1985): "Velfærdets krise og velfærdets køn". *Information*, d. 29. 3.
- FREUD, S. (1915c): "Drifter og driftsskæbner". *Metapsykologi 1*. København 1983.
- FREUD, S. (1921c): *Massepsykologi og jeg-analyse*. *Metapsykologi 2*. København 1983.
- FREUD, S. (1923b): *Jeg'et og det'et*. *Metapsykologi 2*. København 1983.
- FREUD, S. (1925h): "Benægtelsen". *Metapsykologi 2*. København 1983.
- FREUD, S. (1933a): *Nye forelæsnings til indføring i psykoanalysen*. København 1982.
- HARTMANN, H. og LOEWENSTEIN, R. M. (1962): "Notes on the superego". IN *Papers on Psychoanalytic Psychology*. New York 1964.
- JACOBSEN, E. (1983): *Godt og ondt*. Århus.
- JONES, E. (1947): "The genesis of the super-ego". *Papers on Psycho-Analysis*. London 1948.
- KLEIN, M. (1975): *The Writings of Melanie Klein I-IV*. London.
- LACAN, J. (1966): *Ecrits*. Paris.
- MILLER, A. (1980): *I begyndelsen var opdragelsen*. København 1984.
- RAPAPORT, D. (1967): "A theoretical analysis of the superego concept". *The Collected Papers of David Rapaport*. New York 1967.
- SCHAFFER, R. (1967): "Ideals, the ego ideal, and the ideal self". IN R. R. Holt (ed.): *Motives and Thought*. New York 1967.